

відомі дослідники, як І. Крип'якевич, В. Смолій та ін. переконують, що народ України та його лідер Б. Хмельницький уклали цей союз, спираючись на тверезі й реальні міркування². Дореволюційні російські історики зображували договір 1654 р. як велику милість Росії до України, та й текст документів прямо говорив про цю “милість”. Але подібне формулювання змісту угоди — це лише данина традиціям сюзерентитету-васалітету і не більше.

¹ Див.: *Аркас М.* Вказ. праця. С. 188, 288.

² Див.: *Смолій В.* Вказ. праця. С. 390.

Дивлячись правді в очі, слід визнати, що Росія, укладаючи цей договір, допомагала єдинокровній і єдиновірній Україні, яка протягом тривалого часу зазнавала образ та утисків від речі Посполитої. Однак і Російській державі було дуже вигідно мати у своєму підданстві такий край з багатими землями і майже з трьохмільйонним населенням — працьовитим, хоробрим, талановитим. Укладаючи угоду, Росія обов'язково враховувала також геополітичне становище України й те, що вона користувалася визнанням багатьох держав Європи і Близького Сходу. Взяти таку державу під протекторат — значить, зміцнити Росію економічно й політично, сприяти піднесенню її культури, поширити її політичні й економічні зв'язки з іноземними державами.

Разом з тим Росії потрібна була і військова допомога з боку такого сусіда, як Україна. Невипадково жалувана грамота російського царя закінчувалася наказом гетьману України й війську запорізькому захищати царя та Росію від супротивників, не жаліти живота свого у боротьбі з ними.

Таким чином, виходячи з наведеного, узагальнюючи дослідження науковців і аналізуючи їх точки зору, можна стверджувати, що договір 1654 р. цілком об'єктивно відповідав інтересам обох сторін — і України, і Росії.

Надійшла до редколегії 21.02.2000

А. Козаченко, викладач Полтавського державного аграрного коледжу управління і права
**Загальна військова рада України
другої половини XVII ст.**

Загальна військова рада — один з вищих органів державної влади України другої половини XVII ст. Вона походить із Запорозької Січі. Військова рада запорожців будувалась на принципах прямого народовладдя. Чергові засідання ради відбувалися в Січі на Різдво, Великдень та Покрову. При необхідності вона могла скликатись і в будь-який інший час. Рада обирала та позбавляла займаних посад козацьку старшину, розподіляла землі між куренями, приймала рішення про військові походи, укладала військові союзи, здійснювала судочинство та ін¹.

¹ Див.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. 1638–1657. спб., 1862. Т. 3. С. 163.

З утворенням реєстрового козацтва його вищим органом самоуправління теж стала загальна військова рада, яка принципово не відрізнялася від ради запорожців. Під час військових походів та антипольських повстань кінця XVI — першої половини XVII ст., в яких брали участь реєстрові і низові козаки, відбувалися спільні ради. Як правило, вони проходили в містечку Трехтемирів та урочищі Маслів Став на річці Росаві. В першій половині XVII ст. реєстрові козаки домагалися від Речі Посполитої визнання їхнього права на проведення військової ради. Але сеймові ординації 1614, 1625, 1638 рр. заборонили козакам збиратися на раду.

В середині XVII ст. у процесі формування Української держави загальна військова рада із суто військової установи трансформується в орган державної влади. Проте з докорінною зміною державно-правового статусу рада не набула офіційної назви. За старим запорозьким звичаєм раду могли називати колом, великим колом чи колесом². Українські джерела називають її радою козацькою, військовою, посполитою, великою, зуполною, совершенною, польські — сеймом, вальним сеймом, російські — советом всей черни, большой радой³. В окремих випадках гетьмани і козацька старшина користувалися назвою Генеральна рада⁴.

² Див.: *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України. К., Кембрідж, 1990. С. 69; Лясота Е. із стеблева. Щоденник. Жовтень. 1989. № 10. С. 105.

³ Див.: Акты ЮЗР. С. 551; Полное собрание законов Российской империи.. СПб., 1830. Т. 1. С. 315, 497–498; Літопис Самовидця. К., 1971. С. 84.

⁴ Див.: *Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. К., 1996. С. 183; *Величко С.* літопис. К., 1991. Т. 1. С. 89.

Іноді загальновійськову раду називали чорною, чернецькою або черневою. В історико-правовій та історичній науці існують різні оцінки такої ради. Це зумовлено тим, що самі сучасники по-різному тлумачили її функціонування. На думку М. Слабченка, назва Чорної ради пояснюється тим, що вона розглядала кримінальні — чорні справи і завершувалася стратою злочинця або побоїщем¹. З точки зору І. Крип'якевича, Чорною називали ту раду, яка скликала з ініціативи простих козаків². В. Голобуцький розцінює Чернецьку раду як таку, що скликала козаками без дозволу гетьмана чи старшини³. Л. Окіншевич пов'язує назву Чорної ради з участю в ній широких козацьких мас — “черні”⁴.

¹ Див.: *Слабченко М.* Центральные учрежденія Украины XVII–XVIII ст. Одесса, 1918. С. 15.

² Див.: *Крип'якевич І. П.* Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки наук. товариства ім. Т. Шевченка. Львів, 1925. Т. 139–140. С. 68.

³ Див.: *Голобуцький В. О.* запорозьке козацтво. К., 1994. С. 291.

⁴ Див.: *Окіншевич Л.* Генеральна Рада на Україні — Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. К., 1929. Вип. 6. С.

Вважаємо, що назву Чорної отримувала рада, яка скликала з ініціативи козацьких низів, проходила за їх активної участі і приймала ними продиктоване рішення. Чорна рада, санкціонована гетьманом, носила легітимний характер⁵

⁵ Див.: Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. Изд. 2-е. К., 1898. Т. 4. С. 372.

Немає єдиної назви загальновійськової ради, прийнятої історичною наукою. З другої половини XIX ст. науковці користувалися назвами Козацька рада, Військова рада, Загальна військова рада. В 20-ті роки XX ст. історики держави і права запровадили назву Генеральна рада, чим підкреслювали її

принципову відмінність як органу державної влади від ради, що функціонувала до утворення держави. На наш погляд, назва “загальна військова рада” є максимально близькою до фактичної та найбільш точно відображає суть цього інституту.

Діяльність загальної військової ради частково врегульовувалася козацькими правовими звичаями та україно-російськими договорами другої половини XVII ст.

Як орган прямого народовладдя загальна військова рада формувалася шляхом скликання гетьманом, генеральною старшиною або простими козаками всього війська. Проте вже в першій половині XVII ст. у формуванні ради з’являються елементи представництва⁶. А починаючи з Переяславської ради 1654 р. всі наступні ради, крім Ніжинської 1663 р. та Будищанської 1668 р. носили представницький характер. Запровадження представницького принципу формування загальної військової ради зумовлювалось як об’єктивною необхідністю вдосконалення ради, що перетворилася на вищий орган державної влади, так і намаганням гетьмана і старшини усунути простих козаків від участі у вирішенні найважливіших державних справ.

⁶ Див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. К., 1995. т. 8. роки 1626–1650. Ч. 1. С. 153.

Норму представництва юридичним чином закріплено не було. Вона встановлювалась у кожному конкретному випадку гетьманом та полковниками. Формування делегацій на раду відбувалось у полках і сотнях. Хоча козацькі делегації мали назву “выборные Войска Запорожского”, фактично делегатів призначали полковники та сотники. Кількісний склад делегації не був визначений. У джерелах знаходимо інформацію про те, що кожна сотня мала групу козаків, “дело гораздо знающих и к раде способных”¹. Гетьман І. Виговський мав намір провести реформу, за якою кожний полк на раді представлятимуть старшини і десять козаків². Але реформа не знайшла підтримки в середовищі козаків, які вбачали в ній обмеження “давніх прав і вольностей”.

¹ Див.: *Акты ЮЗР. 1668–1669. 1648–1657.* СПб., 1875. Т. 8. С. 262.

² Див.: *Крип’якевич І. П.* Історія українського війська. Видання І. Тиктора. Львів, 1936. Ч. 1. С. 240.

За звичаєм до складу загальної військової ради повинні були входити всі козаки Війська Запорозького. Отже, юридично склад ради за Зборівською угодою 1649 р. повинен налічувати 40 тис. реєстрових козаків³, за Переяславсько-Московською угодою 1654 р. — 60 тис., за Глухівськими статтями 1669 р. та Коломацькими статтями 1687 р. — 30 тис. козаків⁴. Фактично ж козацьке військо в повному складі брало участь у загальновійськових радах 1648 р., у Чорній раді під Ніжином 1663 р. та у раді під Будищами 1668 р.⁵ Інші ради носили представницький характер і до їх складу входило в середньому від 2 до 4 тис. козаків⁶.

³ Див.: *Грушевський. М. С.* Вказана праця. Ч. 3. С. 215.

⁴ Див.: Полное собрание законов Российской империи. Т. 1. С. 326, 809; Т. 2. С. 871.

⁵ Див.: *Грушевський. М. С.* Вказана праця. Ч. 3. С. 17; *Крип'якевич І. П.* Історія українського війська. С. 240; Акты ЮЗР. 1668–1669. СПб., 1872. Т. 7. С. 92–93.

⁶ Див.: *Окіншевич Л.* Вказана праця. С. 282–283.

Іноді відбувалися неповні за своїм складом загальні військові ради внаслідок того, що з політичних міркувань гетьмани не запрошували на раду окремі полки або ті чи інші полки відмовлялися взяти участь у роботі ради.

На початку визвольної війни активну участь у загальних військових радах брали запорожці. Після смерті Б. Хмельницького вони прагнуть проводити незалежну від Гетьманщини політику. В одних випадках запорожці відмовляються взяти участь у загальних військових радах, демонструючи цим своє негативне ставлення до питань, що розглядає рада; в інших — Запорозька Січ, навпаки, проявляла активність, претендувала на особливу роль у проведенні загальної військової ради. Але після невдалої спроби 1669 р. обрати гетьманом кошового отамана І. Сірка запорожці не брали участі в загальновійськових радах Лівобережної України.

В роботі загальної військової ради мали право брати участь делегації від міщан і духовенства. Гетьман і полковники в разі необхідності запрошували на раду представників від магістратів і ратуш, як правило, тих міст, що знаходилися поблизу місця проведення ради. В роботі Глухівської Ради 1669 р. взяли участь 36 представників від 10 міст¹ Духovenство на раді репрезентували вищі

духовні ієрархи, котрих персонально запрошував гетьман або генеральна старшина.

¹ Див.: *Величко С.* Літопис. Т. 2. С. 94.

Суспільним станом, що не допускався до загальної військової ради, були селяни. Проте за надзвичайних умов у період визвольної війни селяни, що масово вливалися до козацького війська, брали участь у радах 1648 р. та у раді під Берестечком 1651 р. Крім цього, ймовірно, що селяни разом із делегаціями від містечок були учасниками Ніжинської ради 1663 р.²

² Див.: *Окінішевич Л.* Вказана праця. С. 300–301.

Починаючи з Переяславської ради 1654 року, майже у всіх наступних загальних військових радах брали участь делегації держави-протектора — Росії.

Генеральний уряд інколи запрошував на загальну військову раду спостерігачів від іноземних держав. Так, на Корсунську раду 1657 р., яка обрала гетьманом І. Виговського, прибули послы від Австрії, Волощини, Кримського ханства, Молдавії, Польщі, Туреччини та Швеції¹.

¹ Див.: *Полонська-Василенко Н.* Історія України. К., 1992. Т. 2. С. 37.

Не мали права брати участь у роботі загальної військової ради жінки, психічно хворі та неповнолітні особи. Гетьман міг позбавити права на участь у раді осіб, що вчинили державний злочин, або тих, чия участь була небажаною з політичних міркувань. Пункт 10 Переяславських статей 1659 р., прийнятий з ініціативи Москви, позбавляв права на участь у військовій раді І. Виговського та його соратників².

² Див.: *Полное собрание законов Российской империи.* Т. 1. С. 498.

Загальна військова рада не мала встановленого місця і періодичності проведення. Кожного разу місце, час і мету проведення ради визначав гетьманський універсал, який одночасно санкціонував скликання ради. Сигналом для збору козаків на раду був звук литавр і заклики “У раду!”. Під час роботи загальної військової ради гетьман і старшина перебували в центрі великого кола, яке утворювало козацьке військо та запрошені. Правомірність ради засвідчували гетьманські клейноди, що знаходилися на почесному місці у центрі

козацького кола. Гетьман і старшина виконували основні організаційні функції: оголошували початок роботи ради, закривали її або переносили її засідання на інший час, виносили на розгляд ради питання, здійснювали нагляд за дотриманням процедури, фіксували рішення ради.

Козаки мали право обговорювати справи, винесені на розгляд ради, висувати власні пропозиції. Будь-яке питання рада ухвалювала простою більшістю голосів. Голосування носило відкритий та персональний характер, відбувалося за допомогою вигуків — “гучком”, а в разі прийняття схвального рішення — і підкиданням шапок. Підрахунок голосів не проводився, старшина і самі голосуючі на слух чи візуально визначали наслідки голосування. Під час Переяславської ради 1654 р. полковник П. Тетеря обходив козаків і через кожні декілька кроків запитував: “Все ли тако соизволяете?”¹ Залежно від обставин рада могла завершити свою роботу за кілька годин. Але, якщо учасники ради не досягали згоди, її засідання проводилися впродовж кількох днів або переносилися на інший час.

¹ Див.: Акты ЮЗР. 1653–1654. Спб., 1878. Т. 10. С. 217.

До компетенції загальної військової ради козацьке право відносило ратифікацію міждержавних угод, санкціонування законів, прийняття рішень з питань війни і миру, вибори гетьмана і генеральної старшини та усунення їх від влади, судівництво. Повноваження ради визнавалися Росією і частково були закріплені україно-російськими договорами другої половини XVII ст. У царського уряду не викликала сумніву легітимність Переяславської ради 1654 р., як установчого органу.

Загальна військова рада ухвалила Переяславські статті 1659 р., Глухівські статті 1669 р., Конотопські статті 1672 р., Переяславські статті 1674 р. і Коломацькі статті 1687 р., що мали силу основного закону для України. Питання війни і миру та укладення військових союзів розглядали ради, які відбувалися 1648 р., рада під Берестечком 1651 р., Корсунська рада 1657 р.²

² Див.: Там само. 1657–1659. Спб., 1863. Т. 4. С. 35–36; *Величко С.* Літопис. Т. 2. С. 59.

На підставі звичаю рада мала право обирати та звільняти гетьмана і генеральну старшину, а в разі вчинення ними тяжких державних злочинів — судити їх. Переяславсько-Московська угода

1654 р. законодавчо закріпила за військовою радою право обирати гетьмана³, а ст. 7 Переяславської угоди 1659 р. встановила, що обирати гетьмана рада може лише “по указу великого государя”⁴. З тексту Глухівської і Конотопської угод це обмеження було вилучено, але ст. 6 Коломацької угоди відновила чинність названої норми⁵.

³ Див.: Полное собрание законов Российской империи. Т. 1. С. 326.

⁵ Див.: Там само. Т. 2. С. 873.

Переяславсько-Московський договір 1654 р., встановивши довічний характер гетьманства, позбавив загальну військову раду права лишати гетьмана влади¹. Проте ст. 7 Переяславського договору 1659 року відновила право ради з санкції царя позбавляти гетьмана уряду². Цей же договір визнавав за радою право на підставі царського указу, в зв'язку із звинуваченням гетьмана в державній зраді, чинити над ним суд³.

¹ Див.: Полное собрание законов Российской империи. Т. 1. С. 326.

² Див.: Там само. С. 497.

Фактично ж загальна військова рада тільки обирала гетьмана та генеральну старшину і жодного разу не скористалася правом позбавити їх займаних посад та здійснити над ними суд.

Впродовж другої половини XVII ст. загальна військова рада поступово втрачала своє політичне значення. Вона залишалася громіздкою, доволі непередбачуваною, законодавчо неврегульованою установою, а отже, вимагала докорінного реформування. Але цьому заважало несприятливе військово-політичне та соціально-економічне становище, в якому перебувала українська держава.

За старими козацькими звичаями рада як вищий орган козацького народовладдя обмежувала владу гетьмана і старшини. Тому вони не були зацікавлені у розвитку ради і при можливості відмовлялися від її скликання. Так, вже Зборівську угоду 1649 р. Б. Хмельницький уклав без участі загальновійськової ради, що викликало обурення козаків⁴. Гетьман і рада старшин розробили і затвердили проект Переяславсько-Московської угоди 1654 р., ратифікували Батуринські статті 1663 р. та Московські статті 1665 р.

⁴ Див.: Акты ЮЗР. 1638–1657. СПб., 1862. Т. 3. С. 401.

За надзвичайних умов гетьман і старшина змушені були рахуватися з правом козаків на скликання ради, а в разі необхідності заручалися підтримкою ради. Але в міру становлення держави та зміцнення позицій козацької старшини відпадала і необхідність у діяльності ради. Глухівська рада 1669 р., Конотопська рада 1672 р., Переяславська рада 1674 р. та Коломацька рада 1687 р. носили формальний характер, адже всі питання, що виносилися на їх розгляд, попередньо вирішувала рада старшин. А за гетьманства І. Мазепи загальна військова рада не скликається взагалі, її повноваження остаточно перебрала на себе рада старшин.

Однією з вагомих причин занепаду військової ради стало її використання наприкінці 50-х — на початку 60-х років XVII ст. претендентами на гетьманство та старшинськими угрупованнями як інструменту в політичній боротьбі за владу. Це в очах простих козаків дискредитувало саму ідею скликання ради.

В послабленні політичної ролі загальної військової ради була зацікавлена Росія. Самодержавство не могло миритися з існуванням республіканського органу, який поряд з інститутом гетьмана уособлював українську державність. Царській уряд вміло користувався недосконалістю ради та суперечностями між козаками і старшиною. З вимоги Москви, а іноді і з ініціативи старшини, до україно-російських угод вносилися правові норми, що обмежували повноваження ради на користь царського уряду або ради старшин¹. Починаючи з 1669 р., скликання загальної військової ради санкціонувалося царем. Переяславська рада 1659 р., Ніжинська рада 1663 р., Конотопська рада 1672 р. і Коломацька рада 1687 р. відбувалися за умов військово-політичного тиску з боку Росії.

¹ Див.: Полное собрание законов Российской империи. Т. 1. С. 497; Т. 2. С. 873.

Таким чином, за тих історичних умов загальна військова рада не могла розвинутися в орган парламентського тиску. Проте її діяльність свідчить про глибокі історичні корені республіканських демократичних принципів організації державної влади України.

Надійшла до редколегії 27.03.2000

М. Киян, кандидат юридичних наук
(НЮА України)